

Olaylar • Gerçekler

ÖZ TÜRKÇE

İşlekleşen Yapım Eklemini

Dilbilgisi kitapları yapım eklerini işlek ve işlek olmayanlar diye iki kümede toplar. Örneğin, *-cil*, *-deş*, *-men*, *-el*, *-nek*, *-i* gibi ekler işlek olmayanlar arasında sayılır. Sözcük türetirken de bunlar gibi az işlek eklerden değil, çok işlek eklerden yararlanılması bir kural olarak öne sürülür. Bu kuralın değişmezliğine saplananlar, az işlek eklerle yapılan terim ve yeni sözcüklere kuşkuyla bakmaktadırlar. Yapılan eleştirilerde ikide bir, bu noktaya değinilir.

Eklerin işlekliliği kendiliğinden olmaz. İşleterekek, onların kullanılış alanlarını genişleterek olur bu. Söz gelimi, bir yapım eki ancak bir iki sözcükte mi görülüyor, bunu *örnekseme* yoluyla çoğaltma, giderek o yapım ekini işlekleştirir. Dili işleyip geliştirmenin bir yönüdür bu. Çünkü, bir dilin gelişmişliği, yetkinliği geniş ölçüde yapım eklerinin zenginliğine ve işlekliliğine bağlıdır. Nitekim, dil devriminden bu yana Türkçeyi geliştirme çabaları bu doğrultuda olmuştur. Az işlek sayılan yapım ekleriyle yeni sözcük ve terimler yapılarak işleklilik kazandırılmıştır onlara. Birkaçıyla örneklendirelim bunu.

-cil eki

Genellikle ad soylu sözcüklere gelen bu ek, sonuna geldiği kök ve gövdelerden alışkanlık ve düşkünlük bildiren adlar, andırış belirten sıfatlar türetir. Önceleri *balık-cıl*, *tavşan-cıl*, *kır-cıl*, *ak-cıl*, *ev-cil* gibi belirli birkaç örnekte görülürken son yıllarda yapılan yeni türevlerle örnekleri artmıştır. Başlıcaları şunlardır:

ası-cıl (mensfaatperest), *ben-cil*, *batak-cıl* (mergâzi), *bitki-cil*, *böcek-cil*, *bütün-cül*, *erkek-cil*, *el-cil*, *ikin-cil* (talî), *kösnü-cül*, *kötü-cül*, *kum-cul*, *kurak-cıl*, *nem-cil*, *ot-cıl*, *özge-cil* (diğerkâm)

-deş eki

Bu ekle türeyen sözcükler, ortaklık, denklik ve birlik anlamı taşır. Eskiden türemiş olanların sayısı birkaçı geçmez: *arka-daş*, *ad-daş*, *ayak-daş*, *gönül-daş*, *yol-daş* gibi. Bu ekle yapılan yeni türevlerin sayısı çoğalmaktadır:

anlam-daş, *çağ-daş*, *denk-teş*, *duygu-daş*, *düşün-deş*, *ev-deş*, *görev-deş*, *iş-teş*, *oy-daş*, *öz-deş*, *pay-daş*, *ses-teş*, *soy-daş*, *tür-deş*, *ülkü-deş*, *yön-deş*, *yurt-taş* örneklerinde olduğu gibi.

-men eki

Ad, sıfat, fiil kök ve gövdelerine gelen *-men* eki, son yıllara değin işlek bir ek sayılmamıştır. Nedeni bu ekin, *koca-man*, *küçü-men*, *kara-man*, *köle-men* gibi bir iki ad soylu sözcükle, *ış-man*, *az-man* fiillerinde görülmüş olmasıdır. Bu örneklere bağlı kalınarak özellikle fiil köklerinden ve gövdelerinden yeni kavramları karşılayan sözcükler türetilmiştir. Yeni türevlerle *-men* ekinin işlekliliği gelişmiştir.

Bu ekle yapılan yeni sözcüklere örnekler:

bellet-men, *bildir-men* (muhabir), *çek-men* (yapışmaya, çekip emmeye yarayan organ. Örneğin sülük, çekmeniyle yapışarak kan emer.) *çevir-men*, *danış-man*, *diz-men*, *doğrult-man* (bir çizgi meydana getiren bir noktanın ya da bir yüzey oluşturan bir çizginin tutması gereken doğrultu.), *düzeltil-men*, *ege-men*, *eğit-men*, *eleştir-men*, *et-men*, *göç-men*, *güldür-men* (komedyen), *kat-man* (tabaka), *okut-man*, *öğret-men*, *say-man*, *seç-men*, *teci-men*, *yay-man*, *yaz-man*, *yönet-men*.

-el eki

Güzel (göz-el), *yeşil* (yaş-ıl), *kum-sal*, *uy-sal* gibi sözcüklerde bulunan *-el*, ve değişik biçimi olan *-sel* ekleri dil devriminden sonra oldukça işleklilik kazanmıştır. Bu ekler, genellikle dilimize Arapçadan gelen *nisbet* *i'*siyle kurulmuş türlü sözcük ve terimleri, kavramları Türkçeleştirmeye yaramıştır. Şu örneklerde olduğu gibi:

amî-sal (âbidevî), *anlak-sal* (anlama erkiyle ilgili), *ard-ıl* (halef), *as-al* (asî), *ataerki-l* (pedersahî), *bağ-ıl* (izafî), *biçim-sel* (şekî), *bölge-sel* (mevzî, muntıkavî), *buz-ul* (cumudiye) *şok-ul*

(cemi), *damak-sıl*, *deney-sel* (tecrübi), *devim-sel* (dinamik), *dilbilim-sel*, *dirim-sel* (hayatî) *dış-il* (müennes), *dış-sel*, *doğa-l* (tabii), *dön-el* (devranî), *dörd-ül* (murabba), *dur-al* (sakin), *duygu-sal*, *duyum-sal*, *düş-sel* (hayalî), *düşün-sel* (fikrî), *edim-sel* (edimle ilgili), *eleştir-el* (tenkidî), *er-il* (müzekker), *evren-sel* (âlemşümül), *eytişim-sel* (diyalektik), *ezgi-sel*, *gen-el*, *gelene-sel* (ananevî) *gör-sel*, *günce-l*, *içgüdü-sel*, *iç-sel*, *ilk-el* (iptidaî), *imge-sel*, *işit-sel*, *kamu-sal* (maşerî), *kas-ıl* (adali), *kılca-l*, *kılgu-sal* (amelî), *kişi-sel* (şahsî), *koş-ul*, *kösnü-l*, *kum-ul*, *kur-al*, *kuram-sal* (nazarî), *kut-sal*, *kuzey-sel* (şimalî), *neden-sel*, *nesne-l* (objektif), *önce-l* (selef), *özdek-sel* (maddî), *özne-l* (subjektif), *sindirim-sel* (hazmî), *tanrı-sal* (ilâhî), *tarım-sal* (ziraî), *tek-il* (müfret), *tik-el* (cüzî), *toplum-sal* (içtimaî), *tortu-l*, *töre-sel*, *tüm-el* (külli), *tüze-l* (adli), *ulus-al*, *yaban-ıl* (evcil karşıtı), *yan-al* (canibî), *yasa-l* (kanunî) *yaşam-sal* (hayatî), *yazın-sal* (edebî), *yer-el* (mahallî), *yüzey-sel* (sathî)

-nek eki

Fiil kök ve gövdelerine *-nek*, ya da *-enek* biçimiyle gelen bu ek de az işleklilik niteliğini yitirmektedir. Önceleri *gör-enek*, *sağ-anak*, *yığ-mak* sözcüklerinde görülen ekin türettiği yeni sözcükler şunlardır

gel-enek, *göz-enek*, *ili-nek*, *kes-enek*, *ol-anak*, *öde-nek*, *ört-enek*, *tut-anak*, *yet-enek* gibi.

-t eki

İşleklilik alanı genişleyen yapım eklerimizden biri de *-t* ekidir. *Bin-it*, *iç-it*, *geç-it*, *kuru-t*, *um-ut* gibi sözcüklerde görülegelen bu ekle yeni kavramları karşılayan şu sözcükler türetilmiştir.

an-it, *bağ-it*, *baş-at*, *belgi-t*, *beli-t*, *boy-ut*, *eş-it*, *karşı-t*, *kes-it*, *örgü-t*, *som-ut*, *soy-ut*, *taşı-t*, *yak-it*, *yan-it*, *yap-ıt*

Görülüyor ki özleştirme akımı dilimizi zenginleştirmek ve geliştirmek için onun bütün olanaklarından yararlanmaktadır. Bir yandan Türkçede karşılığı olmayan kavramlara yeni karşılıklar aranırken, bir yandan da yabancı sözcüklerin yerine Türkçe kök ve eklerle yapılan türevler öneriliyor. Bunların yapımında işlek eklerden olduğu gibi, işlek olmayan eklerden de yararlanma yoluna gidiliyor. Ayrıntılarına inmeksizim verdiğimiz şu birkaç örnek kimi yapım eklerinin az işlekliliği üzerindeki *taşlaşmış yargıları* geçersiz kılmaktadır.

Özgür ve Özgürlük Sözcükleri Üzerine

Özleştirme akımına karşı çıkanların benimsemedikleri, uydurma diye niteledikleri sözcükler vardır. *Özgür* ve *özgürlük* de bunlardandır. Gereksizleri de şu: Anlam yönünden bu sözler, *hür* ve *hürriyet*'in yerini tutamaz. En az yüzyıllık bir geçmişi bulunan *hür* ve *hürriyet* sözcükleri ulusal bir nitelik kazanmış, "bu uğurda yapılan mücadelelerin hatıralarını gelecek nesillere ulaştırarak mânâ zenginliğine" bürünmüştür. Denilebilir ki bu iki sözün arkasında bir tarih yatar. Bunları dilimizden atmak, *milletimize hürriyet mücadelesini unutturmak* olur.

Karşıcular, yapı bakımından da *özgür* ve *özgürlük* sözcüklerini yanlış sayıyorlar. Diyorlar ki dilimizde *-gür* diye bir yapım eki yoktur. Böyleyken bu sözler, *öz* köküne *-gür* ekinin getirilmesiyle yapılmıştır. Öyleyse yanlışlığı ortadadır. Yok, bileştirme yoluyla yapılmışsa, yine yanlış sayılır. Çünkü, *öz* "ben" yerine kullanılan bir addır. *Gür* ise bol, güçlü olarak çıkan veya fişkıran anlamında bir sıfattır. Aralarında hiç bir anlam ilintisi bulunmayan bu ad ve sıfatın bileşimiyle yapılan *özgür* sözü, nasıl olur da "serbest, köle veya esir olmayan, kölelik veya esirlikten kurtulmuş" anlamına gelen *hür* sözcüğünün yerini tutabilir? Görülüyor ki *özgür* ve *özgürlük* sözcükleri anlam ve yapı yönlerinden dilimizin kurallarına aykırı, uydurmalardır.

Özetlediğimiz bu düşünceler, nesnellikten uzak, dil dışı, yanlış gözlemlere dayanmaktadır. Dilbilimsel verilerle bağdaşamaz bu düşünceler. Şöyle ki her sözcük bir kavram birimidir. Anlamalarını da dildeki kullanışları sınırlar, belirlir. Bu gerçeği göz önünde bulundurmadan sözcükleri tek tek ele alıp anlam açısından yargılamak, yanıltıcı bir tutumdur. *Özgür* ve *özgürlük* sözcüklerinin anlamca *hür* ve *hürriyet*'in yerini tutamayacağını savlayanlar da böylesine bir yanlış tutum içerisindeyler. Bu noktayı, Tahsin Yücel, *Dil Devrimi* adlı yapıtında şöyle açıklar:

"Dilin her kelimesi ve tâbiri arkasında bir tarih yatar. Örneğin, *hürriyet* ve *hür* sözleri bizde yüz sene önce başlamış bir fikir hareketinin bayraktardır, demekle iş bitmediği gibi, doğru bir şey de söylenmiş olamaz. Öyle ya, her kelimenin, her deyimmin bir tarihi vardır ama her kelimenin her deyimmin ardında bir tarih yatmaz. Bir deyim,

bir kelime, belirli bir konuşmanın, belirli bir yazının bütünü içinde yeniden gerçekleştiği zaman, bütün tarihiyle, taşıdığı, taşımakta olduğu bütün anlamlarıyla gerçekleşmez: Katıldığı bütüne göre koşullanmış, sınırlanmış bir anlamı vardır yalnız. Öte yandan *hürriyet* yerine *özgürlük* demenin ulusumuzun özgürlük çabalarını unutturacağını söylemek de zordur. Tarih bilincinin sürdürülmesi, bu tarihin kapsadığı çağlarda konuşulmuş bütün dillerin, bu dillerin bütün evrelerinin bilinmesine bağlı olsaydı, bugün yalnız genç kuşağın değil, Başgil'in kuşağının da örneğin Osmanlı tarihi konusunda hemen hiç bir şey bilmemesi gerekirdi. Oysa durum hiç de böyle değil. Üstelik Osmanlıcanın bugün büyük çoğunlukça bilinmeyen bir yazı dili olmasına karşılık, tarih bilimiz, tarih bilincimizin atalarımızinkinden daha geniş, daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz (sayfa: 66)."

Özgür ve özgürlük sözcüklerinin yapısı üzerine söylenenler de inandırıcılıktan yoksundur. Dillerde "her türlü söz yaratımı bir örnekten yola çıkılarak yapılır." Türkçede de böyle olmaktadır bu. Söz gelimi dilimizde *-(in)ş* ekiyle kurulmuş *sevmiş, usanmış, kazanmış, utanmış* gibi soyut adlar, *korkmuş, gülmüş, iğrenmiş, ötmüş, kıskanmış* türünden sıfatlar vardır. Bunlar örneksenerik son yıllarda *bilmiş, basmış, avmış, kıvanmış, inanmış, ilginç, direnmiş, ezilmiş, üzümüş* gibi yeni sözcükler yapılmıştır. Dil devrimine karşı çıkan yazar ve dilcilerimiz, öz Türkçe sözcüklerin yapıları üzerinde yeterince durmadıkları için bunları geleneksel kurallara vurarak uydurma diye suçluyorlar.

Örneksene, bileştirme yoluyla sözcük türetmede de göz önünde tutulur. İki ya da daha çok sözcüğün aralarına ek giremeyecek kadar kalıplaşması, donmuş olmasıyla oluşan bu tür sözcüklerdeki biçim benzerlikleri bunu açıkça gösterir. Örneğin, *akarsu* örneğinden yararlanılarak yapılan *akaryakıt* bileşiğinde olduğu gibi.

Özgür sözcüğü de bileştirme yoluyla türetilmiştir. Herhangi bir biçimde herhangi bir koşula bağlı olmayan (serbest), başkasının kölesi olmayan (hür) anlamında kullanılan bir sıfattır. Herkesin "ben" derken anlattığı tinsel varlık, eski deyişle *nefis, zat* anlamına gelen *öz* ile *gür* sözcüklerinin bileşmesinden kurulmuştur. Her iki sözcük de anlam kaymasına uğrayarak kendi öz anlamlarını yitirmiş, bugünkü tek anlamı yüklenmiştir.

Bilindiği gibi bileşik sözcüklerin bir bölümünde, kaç sözcükten oluşursa oluşsunlar, bileştirilen sözcükler sözlük anlamlarından uzaklaşır: *Akbaba, demirbaş* örneklerinde olduğu gibi. *Özgür* sözcüğündeki durum da böyledir.

Özgür sözünün yapı yolu açıklanmış, *özgürlük* sözcüğünün yapısı da açıklığa kavuşmuş olur. *-lik* ya da bu ekin değişik seslisi *-lük*, sıfatların kök ve gövdelerine gelerek genellikle soyut anlamlı adlar türetir: *Genç-lik, doğru-lük, iyi-lik, güzel-lik* gibi. Özgürlük de aynı yolla, yani *özgür* sıfatına *-lük* yapının ekinin getirilmesiyle yapılmıştır.

Hür ve Hürriyet sözcüklerine duygusal bir bağlantıyla dokunulmazlık isteyenler, bunun için özgür ve özgürlük sözcüklerini karalamaya yöneliyorlar. Özgür ve özgürlük gibi aynı yapı biçimi içerisinde türetilen şu sözcüklere ne diyebiliriz?

özdevim: felsefe terimi. Devinme nedeni kendinde olan devinim, kendiliğinden devinim, otomatizm karşılığı.

özdirenc: fizik terimi. Her nesnenin elektrik akımına karşı gösterdiği direnç.

özerk: bağımsız, kendi kendini yöneten, muhtar karşılığı.

özerklik: özerk olma hali, muhtariyet karşılığı.

özsevi: kendi kişiliğini alçaltmaktan insanı alıkoyan ve başkalarının kendisini alçaltmalarını hoş görmeyen duygu, kişinin kendi özüne, kişiliğine olan saygısı, *izzetinefs, haysiyet* karşılığı.

özveri: bir şey uğruna değerli bir şeyinden vaz geçiş, *fedakârlık* karşılığı. [Ali Püsküllüoğlu'nun *Öz Türkçe Sözcükler ve Terimler Sözlüğünden*.]

Diyecekleri açık: Uydurma. Böyle demeleri neyi değiştirecektir? Hiç. Türkçe, onu sevenlerin elinde ışıklı ve mutlu geleceğine yönelmiştir. Bunu hiç bir güç engelleyemez.

"TRT İçin Türkçe Dersleri"

Adnan Ötügen, *Son Baskı* ve *Adalet* gazetesinde yayımladığı öz Türkçe akımını yeren yazılarını bir kitapçıkta toplamış. Adı da *TRT İçin Türkçe Dersleri*. Bir yandan TRT'cilerin dil yanlışlıklarını gösteriyor, (!) bir yandan da ilginç bir yöntemle özeleştirme akımının eleştirisini (!) yapıyor Ötügen. Eleştiri dedik ama, öyle asık suratlı, güç okunur türden değil. Bir gül-

dürü, Karagöz mizahını ansitan bir havası var bu yazıların. Okurken bunları dilimizin nasıl bir çıkmazda (!) olduğunu öğrenmekle kalmıyor, eğleniyorsunuz da.

Ötügen'in başarısı "üslûbundan" geliyor. Nasıl bir üslûptur bu? İlk solukta adlandırmak güç. Falih Rıfka Atay bir yazısında üslûp türlerini şöyle sıralar:

"Bizim idadinin edebiyat kitabında üslûp üç türlü idi: üslûb-u sâde, üslûb-u müzeyyen, üslûb-u âli. Sadesi belli: Ben senden vaz geçemem. Müzeyyeni: Gül bülbülsüz, bülbül nağmesiz olur, gönlüm sensiz olmaz. Âlisine gelince: Zemin çâk, asuman çakçâk olsa, tûfân içinden tekne-i Nûh belirip, onu bırak da sen yalnız gel dense, gitmem.

Biz üslûp diye bu üçünü bildik. Muallim Naci sâdesine, Rezaizade müzeyyenine, Abdülhak Hâmid de âlisine meraklı idi. Sonra Meşrutîyet'te bir *silâh üslûbu* çıktı: 'Muhalliflerin etlerini kıymık kıymık edip kemiklerini havanda dövmedikçe hadlerini bilmeyecekler. Biz bunlara hürriyeti hangi dağdan indirmiş olduğumuzu göstermeliyiz'. Bu üslûp bir hayli sürdü."

Bu dört üslûp türünden dördüncüsünü, yani *silâh üslûbu*'nu andırıyor Ötügen'in ki. *Türk Dili İçin Millî Mücadele* diye ikinci bir ad koyduğu bu kitabıçığıyla öz Türkçecilere saldırıyor, dil devrimini benimsemiş olanların tümüne "tehdit"ler savuruyor. Kitaptan gelişigüzel seçtiğimiz şu örneklerle bakalım:

"Dilimizi dejenere ettirmeyeceğiz, tahripçi kasıtların dillerini mutlaka keseceğiz. Bunda kararlıyız... Türkçeye mal olmuş kelimeler batıyor mu size?... Kurumun cahil aynı zamanda gafil adamı... İnsanda utanma hissi dumura uğradıktan sonra ne söylemeniz faydası yok... Söker mi böyle şeyler? Bu yeni arı dil kelimesi esas itibarıyla son zamanlarda edepsizliğin, terbiyesizliğin ve şirretliğin adı oldu... Şizofireni hastası iseniz doğru tımarhaneye... Bilgi fukarası acemi adamlar... Tüm... diye böğürenler... Doğru yola girmelerine kadar peşlerini bırakmayacağız..."

Ötügen, silâh üslûbunun başarılı bir örneğini vermekle kalmıyor. Türkçenin yapım ekleri üzerindeki araştırmaları, öz Türkçe sözcüklerin anlamlarını yorumlayışıyla de dilcilere, yazarlara ışık tutuyor. Örneklendirelim:

"*Katkı* kelimesi de TRT dilinin yahut

aşırı solcular dilinin kakafonilerinden biridir. Bunu, bilen bilmeyen kullanır. Asmaktan askı, atmaktan atkı (?) gibi sonu *ki*, *ki* veya benzerleriyle biten kelimeler Türkçede vardır, fakat *ki* eki işlek, umumi değildir. Meselâ:

Satmak'tan satkı olamaz,
Batmak'tan batkı,
Yapmak'tan yapkı,
Bırakmak'tan bırakkı olamaz.

olsaydı binlerce kelime ortaya kolaylıkla çıkar, tutunurdu. Bu acemi oğlanlar Türk dilini oynamak mı zannediyorlar? (s. 17)"

Ötügen'in bu uyarısından TRT'cilerden çok, dilbilgisi yazarlarının yararlanması gerekir. Örneğin, Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi* adlı kitabında *-ki* ekinin Türkçedeki yerini ve görevini şöyle belirtir:

"Bu ek (*-gi*, *-gi*, *-gu*, *-gü*, *-kı*, *-ki*, *-ku*, *-kü*) Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Umumiyetle yapma ifade eden fiillerden isim yapar ve bu isimler daha çok yapıları, bazan yaparı, bazan yapma işini; hülâsa fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli nesnelere karşılar: *say-gı*, *sar-gı*, *ser-gi*, *il-gi*, *bil-gi*, *sev-gi*, *sor-gu*, *bur-gu*, *ör-gü*, *gör-gü*, *biç-kı*, *bas-kı*, *at-kı*, *iç-ki*, *biç-ki*, *uy-ku* gibi.

Eski Türkçede ekin yalnız *-gu*, *-gü* şekli vardı. Vokal ve konsonant uyumlarına bağlanması Batı Türkçesinde ancak son zamanlarda olmuştur. (s. 179)"

Yapım eklerini şimdiye değin hiç bir dilcimizin değinmediği yönleriyle (!) ele alan Ötügen, sözcüklerin anlamlarını da ustaca yorumluyor. İşte bunlardan biri:

"*Etki* Anadolu köylerinde *-affedersiniz*-çocuk kakası mânasına kullanılır. Tesir: *Etki*. O halde *etki* etmek: tesir etmek=çocuğun kakasını yapması. (s. 25)"

Kaynak kişi olarak Ötügen'in bu yazılarında adı sık sık geçen Falih Rıfka Atay, *etki* sözcüğünün bu yeni tanımı için bilmeyiz ne der? Çünkü bir yazısında "etki, hoş söz. Ben de kullanıyorum. (*Türk Dili İçin VI*, s. 38)" diyordu da.

TRT İçin Türkçe Dersleri dokusuna öfkenin, mizahın sindiği, eğlendirici, öğretici (!) hoş bir kitap. Onu böylesine kısa bir yazıda ayrıntılarıyla tanıtmak olanaksız. Alıp okumak en iyisi. Ne var ki kitapçılarda satılmıyor. Üzerinde fiyatı da yok, "bedeva" dağıtılıyor besbelli...

Kıvanç DEMİR